

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ارتقا کیفیت روانه فضاهای آموزشه

بهبود کیفیت فضای مدارس ودانشگاهها
از طریق ایجاد باغها و سبزینگی در محیطهای آموزشی

انتشارات
جهاد دانشگاهی
قزوین

سرشناسه: پروین ، پویا، ۱۳۷۳-
عنوان و نام پدیدآور: ارتقا کیفیت روانی فضاهای آموزشی: بهبود کیفیت
فضای مدارس و دانشگاهها از طریق ایجاد باغها و سبزینگی در محیطهای
آموزشی / مؤلفان پویا پروین ، مونا جدیدی حصارقازی ، محمد اکبریان ؛
ویراستار فرحناز بازرگان ، محمدرئوف مهاجری .
مشخصات نشر: قزوین: جهاد دانشگاهی ، سازمان انتشارات ، واحد قزوین ،
۱۳۹۹ .

مشخصات ظاهری: ۲۲۶ ص .
شابک: ۱-۹۶۴۷۹۹-۶۲۲-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی: فیبا
موضوع: ساختمانهای مدارس -- طراحی و ساخت -- جنبه‌های
زیست محیطی
School buildings -- Design and construction -- Environmental
aspects
موضوع: دانشگاهها و مدارس عالی -- ساختمانها -- طراحی و ساخت --
جنبه‌های زیست محیطی
College buildings -- Design and construction -- Environmental
aspects
موضوع: آموزش و پرورش -- ایران -- جنبه‌های زیست محیطی
موضوع: Education -- Environmental aspects -- Iran
شناسه افزوده: جدیدی حصارقازی ، مونا، ۱۳۶۹-
شناسه افزوده: اکبریان ، محمد، ۱۳۷۳-
شناسه افزوده: جهاد دانشگاهی . سازمان انتشارات . واحد قزوین
شناسه افزوده: Press Organization Jahad Daneshgahi Ghazvin Branch
رده بندی کنگره: LB۱۴۲۲
رده بندی دیویی: ۳۷۱/۳۶
شماره کتابشناسی ملی: ۷۳۳۳۱۰۷

عنوان: ارتقا کیفیت روانی فضاهای آموزشی
مؤلفان: پویا پروین ، مونا جدیدی حصارقازی ، محمد اکبریان
ویراستار: فرحناز بازرگان ، محمدرئوف مهاجری
گرافیک و صفحه آرایی: مرضیه حمیدی زاده
شابک: ۱-۹۶۴۷۹۹-۶۲۲-۹۷۸
چاپ: نوبت اول - ۱۳۹۹
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
بهاء: ۵۵۰۰۰۰ ریال

مصوبه شورای شعبه انتشارات جهاد دانشگاهی قزوین

ناشر: انتشارات جهاد دانشگاهی قزوین
کلیه حقوق محفوظ است ©

ارتقا کیفیت روانه فضاهای آموزشه

بهبود کیفیت فضای مدارس و دانشگاهها
از طریق ایجاد باغها و سبزینگی در محیطهای آموزشی

مؤلفان:

پویا پروین

مونا جدیدی حصارقازی

محمد اکبریان

فهرست

۱.....	فصل ۱؛ مفهوم آموزش و سیر تکامل در تاریخ ایران
۳.....	مقدمه
۴.....	معضل اساسی
۶.....	فرضیه پژوهش
۶.....	تعاریف و مفاهیم
۹.....	استمرار سنت تعلیم در مساجد
۹.....	شکوفایی آموزش در مساجد
۱۰.....	بررسی آموزش در دوره‌های اسلامی
۱۲.....	پیدایش آموزش در مساجد و مسجد- مدرسه‌ها در ایران
۱۴.....	ماهیت مسجد- مدرسه
۱۵.....	مدارس در دوره بعد از اسلام در ایران
۱۶.....	نمونه‌هایی از مدارس تاریخی ایران
۲۲.....	مدارس در دوره معاصر ایران
۲۲.....	مدارس پسرانه و دخترانه
۲۴.....	تحولات منظرین مدارس در دوره معاصر
۲۴.....	نقش منظر حیاط در آموزش
۲۶.....	جمع‌بندی
۲۷.....	منابع و مأخذ فصل اول

فصل ۲: اثرات مثبت طبیعت بر سلامتی در سطوح مختلف ۳۱

مقدمه	۳۳
سلامتی چیست و چگونه اندازه‌گیری می‌شود؟	۳۴
طبیعت چیست و چگونه اندازه‌گیری می‌شود؟	۳۵
ارتباط طبیعت و سلامتی	۳۶
فضای سبز و سلامت عمومی	۳۷
استرس	۳۹
سندرم خستگی مزمن	۴۱
توجه اجباری و رابطه آن با خستگی ذهنی	۴۲
تأثیر روانی طبیعت و محیط شهری	۴۴
مکانیزم درمانی طبیعت در باغ‌های شفابخش	۴۸
محرك‌های حسی	۴۹
فضاهای انتخابی در باغ	۵۰
برهم کنش بین فعالیت‌های مشخص و فعالیت‌های نامشخص	۵۱
جمع‌بندی	۵۲
منابع و مآخذ فصل دوم	۵۳

فصل ۳: اثرگذاری فعال و غیرفعال فضای سبز بر بازدهی تحصیلی ۵۹

پژوهش دانشگاه ایلینویز بر روی اثرات دید به فضای سبز از پنجره بر بازده روانی محصلین	۶۱
چارچوب نظریه طبیعت و عملکرد دانش‌آموزان	۶۲
ارتباطات احتمالی میان فضای سبز و بازدهی دانش‌آموزان	۶۳
تأثیر نور طبیعی بر عملکرد و بازدهی دانش‌آموزان	۶۵
روش بررسی	۶۶
مصالح و روش‌های پژوهش	۷۱
نتایج	۷۵
ویژگی‌های مقالات	۷۵
منابع و مآخذ فصل سوم	۸۰

فصل ۴: آیا باغچه‌های مدارس می‌توانند نیاز دانش‌آموزان به طبیعت را برطرف کنند؟ .. ۹۷

مقدمه	۹۹
جوانان و طبیعت، مشارکت و آموزش	۱۰۰

۱۰۱ کودکان و طبیعت
۱۰۵ فواید و حقوق کودکان در بحث مشارکت در سطوح مختلف
۱۰۷ نگاهی انتقادی - مروری به باغ‌های مدارس
۱۱۰ دلایل ایجاد باغ‌های مدرسه‌ای در دوران معاصر
۱۱۳ باغ‌های مدرسه‌ای معاصر - دیدگاهی نوین یا رویکردی گذرا
۱۲۸ منابع و مأخذ فصل چهارم

فصل ۵؛ بهسازی فضاهای آموزشی بر مبنای سبزی‌نگی ۱۳۵

۱۳۷ مقدمه
۱۳۷ ایده‌های پیاژه
۱۴۱ نقش و جایگاه منظر در فضاهای آموزشی
۱۴۲ نظریه‌های معماری منظر در فضاهای آموزشی
۱۴۳ دانش‌آموزان و نیازهای آن‌ها از محیط آموزشی
۱۴۵ مفاهیم و معانی حیاط مدرسه
۱۴۷ حیاط مدرسه به عنوان یک مکان آموزشی
۱۴۸ تأثیرات محیط طبیعی در محیط مدرسه
۱۴۹ اهمیت آشنایی دانش‌آموزان با محیط طبیعی
۱۵۰ آموزش محیطی
۱۵۲ بهبود کیفیت آموزش در فضای سبز و تأثیر آن
۱۵۳ الزامات محیطی تأمین نیازهای کودکان
۱۵۴ طبیعت و ارزش آن در بازی دانش‌آموزان
۱۵۵ انواع محوطه‌های مدارس
۱۵۶ بازی و ورزش
۱۵۷ تأثیرات پوشش گیاهی و فضای سبز در مدارس
۱۵۸ جدارۀ مدارس
۱۵۸ کف مدارس
۱۶۱ جدارۀ حیاط مدارس
۱۶۱ میلمان مدارس
۱۶۲ فضاهای خدماتی جانبی مدارس
۱۶۳ حضور پوشش گیاهی در فضای مدرسه

۱۶۵	گونه‌شناسی حیاط مدرسه
۱۶۶	مکانیزم فضای سبز و گیاهان در هم‌جواری دانش‌آموزان
۱۶۸	توجه اجباری و رابطه آن با خستگی ذهنی در دانش‌آموزان
۱۷۰	تأثیر پوشش گیاهی به عنوان پیش‌زمینه در فضاهای آموزشی
۱۷۱	تأثیر هم‌جواری با پوشش گیاهی در جهت افزایش تمرکز دانش‌آموزان
۱۷۳	جمع‌بندی
۱۷۵	منابع و مآخذ فصل پنجم
۱۸۱	فصل ۶؛ ضوابط و طرح برنامه‌ریزی
۱۸۳	استخراج اصول و راهکارهای طراحی
۱۸۶	پیوستگی فعالیت دانش‌آموزان در فضای باز
۱۸۷	ضوابط کاشت گونه‌های گیاهی
۱۹۲	ارائه برنامه‌ریزی فیزیکی بر مبنای سطح محوطه مدارس
۱۹۳	سرانه فضاهای حیاط مدارس
۱۹۳	آیین کار ایمنی کریدورها و راهروهای مدارس
۱۹۷	ضوابط کالبدی و سیمای مدارس
۱۹۸	جمع‌بندی
۱۹۹	منابع و مآخذ فصل ششم
۲۰۱	فصل ۷؛ نمونه‌های موردی
۲۰۳	سابقه پژوهش‌ها و اقدامات انجام شده در ایران کنونی
۲۰۵	نمونه موردی‌های داخلی
۲۰۷	برآیند بررسی
۲۰۸	پیشینه در جهان
۲۰۹	الگوی مدارس باز
۲۱۰	اشکال دیگر مدارس
۲۱۱	نمونه‌های موردی خارجی
۲۱۳	مدرسه ابتدایی اسپنزلیدر استرالیا
۲۱۵	جمع‌بندی

مفهوم آموزش وسیرتکامل در تاریخ ایران

فصل ۱

مقدمه

دانش‌آموزان بیشتر وقت خود را در محیط مدرسه سپری می‌کنند. بنابراین طراحی مناسب محیط کلاس درس و فضاهای دیگر آموزشی از اهمیت فراوانی در بین پژوهشگران برخوردار است. گیاهان می‌توانند با عملکرد پاک‌کنندگی هوا به بهبود کیفیت محیط کمک کنند.

در این میان، پژوهش‌های مختلف نشان داده‌اند؛ زمانی که گیاهان، درختان و انواع دیگر پوشش‌های گیاهی در اطراف مدرسه وجود دارد، دانش‌آموزان عملکرد بهتری در آزمون‌های استاندارد انگلیسی و ریاضیات را نشان می‌دهند. هم‌چنین در تحقیقاتی عنوان شده که تأثیرات کاهنده استرس در مدرسی که طراحی محیطی توأم با گیاهان رنگی و درختان دارند؛ نسبت به مدرسی که با مشاوره و کنترل‌گری، دانش‌آموزان را تحت آموزش قرار می‌دهند، بسیار اثرگذارتر است. دانش‌آموزان از ارتباط با گیاهان نه‌تنها در فضای باز، بلکه حتی زمانی که در کلاس و راهروها قرار دارند بهره‌مند می‌شوند. برای مثال، توسط یک آزمایش تصادفی در پنج دبیرستان نشان داده شده است؛ که دانش‌آموزانی که در کلاس‌های درس با فضاهای سبز درس خوانده بودند، نسبت به همسالانشان در کلاس‌های بدون سبزیگی، به‌طور قابل‌توجهی در آزمون‌ها و کنترل استرس عملکرد بهتری داشتند. نظریه بازپروری تمرکز ذهنی در محیط‌های آموزشی دانش‌آموزان دائماً با اطلاعات محیطی که آن‌ها را احاطه کرده است، سروکار دارد. از آنجا که توانایی دانش‌آموزان در جمع‌آوری و فهم اطلاعات ورودی محدود است، آن‌ها نیاز دارند میزان تمرکز و توجه ذهن خود را در این رابطه بالا ببرند. تمرکز و توجه مستقیم نقش مهمی در فرایند

پردازش اطلاعات بازی می‌کند و در فرایند آموزشی دانش‌آموزان بسیار مهم و تأثیرگذار است. دانش‌آموزان به دلیل درگیری‌های مداوم و مکرر بر روی پروژه‌ها و دروس، مدت‌های طولانی تمرکز شدید روی کارها، دچار خستگی ذهن می‌شوند و توانایی آن‌ها برای تمرکز مستقیم کاهش پیدا می‌کند، لذا برای ایجاد احساس طراوت و تازگی در دانش‌آموزان و آماده کردن آن‌ها برای کار مجدد ضروری است؛ که توانایی تمرکز مستقیم آن‌ها توسط ساز و کاری جدید بازیابی شود. محیط طبیعی نقش بسیار مؤثری در فرایند توسعه و وضوح ذهنی دارد و وضوح ذهنی نیز یکی از مؤثرترین عامل در تکامل اعتماد به نفس و استقلال محسوب می‌شود. بهره‌برداری از فضای سبز در قالب مکان و چشم‌انداز، به دانش‌آموزان اجازه می‌دهد تا حس حضور در یک مکان امن را داشته باشند.

معضل اساسی

امروزه با افزایش جمعیت در شهرها، ارتباط و احترام به طبیعت در فضاهای شهری از مهم‌ترین مسائل مطرح در حوزه‌های معماری، شهرسازی، روان‌شناسی و غیره است. هم‌چنین بحث استرس و خستگی‌های ذهنی در جوامع مختلف، با توجه به تغییر در نوع زندگی و گسترش شهرنشینی اهمیتی بیش‌ازپیش پیدا کرده است. بنا بر تحقیقات انجمن روان‌شناسی ایالات متحده آمریکا، استرس و تنش‌های عصبی عمومی دانش‌آموزان در قرن جاری برابر با استرس و تنش‌های عصبی بیماران روانی در سال ۱۹۵۰ است. زندگی در کلان‌شهرها نیز با بسیاری از پارامترهای استرس‌زا مانند ترافیک، ترس، جرائم و جمعیت مزاحم همراه است. بنابراین اقدامات و روش‌هایی که باعث کاهش سطح عمومی استرس مردم بشود؛ اهمیتی دوچندان پیدا کرده‌اند. به بیانی دیگر، افزایش آپارتمان‌نشینی و گسترش رسانه‌های مجازی موجبات دور شدن از طبیعت و تعامل با آن را در زندگی روزمره ایجاد کرده است. تا حدودی این پدیده موجب تغییر جلوه و ظاهر طبیعت در ذهن نسل‌های جدید و پیش‌رو گردیده است. زمانی که از لحاظ تاریخی رابطه انسان و طبیعت را بررسی می‌کنیم؛ انسان به صورت ذاتی، از طبیعت به‌عنوان یک عامل برای بازپروری روانی استفاده می‌کرده است. این موضوع بیانگر تمایل ناخودآگاه انسان به حضور در محیط‌های طبیعی است، چیزی که در محیط‌های شهری مدرن کمتر پیدا می‌شود. مفهوم باغ- مدرسه می‌تواند زمینه‌ساز ترمیم رابطه انسان‌ها با طبیعت باشد. چرا که مدرسه

مهم‌ترین مکان آموزشی است؛ که بیشتر فعالیت‌هایش صرف تربیت نسل آینده جامعه می‌شود. مدرسه در توسعه، حفظ و حراست از تمدن گذشتگان و انتقال آن به نسل آینده، سهم بسیار زیادی دارد. بنابراین می‌توان از آن به‌عنوان یک مرکز اصلی تعلیم و تربیت نام برد؛ که نقش بسیار مؤثری را در پیشرفت، سربلندی و فرهنگ‌سازی جامعه ایفا می‌کند.

تا ۴۰ سال پیش، بیشتر مردم ایران در روستاها و شهرهای کوچک زندگی می‌کردند. هر خانه در خود حیاطی با گل‌ها و گیاهان و درخت‌ها و آب داشت. بسیاری از مردم در خانه، جانوران گوناگون پرورش می‌دادند و گربه‌ها، پرنده‌ها، ماهی‌ها و حشره‌ها همه‌جا بودند. محلّه؛ جایی برای باهم بودن دانش‌آموزان بود، خانه‌ها و محلّه‌ها پر از کودک بودند و دسترسی به فضاهای بیرون نیز ساده بود. دانش‌آموزان با کمی پیاده‌روی به محیط‌های طبیعی می‌رسیدند. خانواده چندان کاری به کار آن‌ها نداشت و از همه مهم‌تر، سامانه آموزش برنامه‌ریزی شده امروزی وجود نداشت. کودکی ما را مدرسه شکل نمی‌داد، بلکه تجربه‌های شخصی در ارتباط با دیگر دانش‌آموزان در محیط‌های باز شکل می‌داده است. ما، در شهرهای بزرگ خزیده‌ایم و در آپارتمان‌های اندازه قلک، بدون گل و سبزه و پرنده، مدرسه‌های کوچک و کلاس‌هایی زندانی هستیم؛ که چشم‌اندازشان سنگ و سیمان است. محلّه‌ها دیگر وجود خارجی ندارند و بیشتر خانواده‌ها یک و گاهی دو کودک دارند، دانش‌آموزانی که ناچارند تمام وقت خود را با بزرگسالان سپری کنند. این رویداد یک فاجعه است. به دانش‌آموزان پیرامون خود بنگرید و آن‌ها را با نسل‌های پیشین بسنجید، دانش‌آموزانی رام، بی‌انگیزه، بی‌ابتکار، کم‌حرف و خسته می‌باشند. میزان اضطراب، افسردگی، خودشیفتگی، وسواس، چاقی زیاد و بیش‌فعالی در بین دانش‌آموزان نسل جدید بسیار بالاست. آن‌ها در تنهایی خود بزرگ می‌شوند و سازگاری اجتماعی ندارند. چطور انتظار داریم که این افراد در بزرگسالی، با دیگران خانواده خوشبخت، گروه ورزشی موفق یا گروه پژوهشی کارآمد بسازند.

حال این سؤال پیش می‌آید که نقش معماران و برنامه‌ریزان فضاهای آموزشی در تلاش برای کاهش خستگی ذهنی دانش‌آموزان چیست؟ بسیاری از نظریات معماری این اصل را بیان می‌کنند؛ که معماری از طریق محرک‌های حسی بر روان انسان‌ها اثر می‌گذارد و فضا می‌تواند با افزایش سطح استرس و یا کاهش آن، نقش اثرگذار بر خستگی ذهنی و استرس دانش‌آموزان داشته باشد.

فرضیه پژوهش

با بررسی موضوعات فوق، تأثیر مثبت فضاهای سبز در محیط‌های آموزشی به صورت یک اصل برای ما پذیرفته می‌شود. حال موضوعی که مطرح می‌شود، این است؛ که آیا پارامترهای گوناگون در میزان این اثرگذاری‌ها تأثیر می‌گذارند یا خیر؟ ما در این بخش دو موضوع را مورد بررسی قرار می‌دهیم، اول آن که جنسیت دانش‌آموزان اثرگذاری خاصی بر روی ترجیح آنان به حضور در فضای سبز دارد یا خیر؟ و این که آیا کالبد محیط زندگی دانش‌آموزان بر میزان تمایل آنان به حضور در محیط‌های سبز تأثیرگذار بوده است یا خیر؟ پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهند؛ که نیاز به طبیعت امری فطری و ذاتی بوده که تا حدودی نیز به میزان ارتباط و آشنایی دانش‌آموزان در محیط مدرسه با طبیعت وابسته است. اما جنسیت تأثیر محسوسی در میزان علاقه دانش‌آموزان به طبیعت ندارد. باغچه‌های مشارکتی به علت درگیرکردن حواس فرد و احساس آشنایی و نزدیکی با گیاهان تا حد بالایی در ترمیم رابطه زندگی ماشینی دانش‌آموزان با طبیعت تأثیرگذار می‌باشد.

تعاریف و مفاهیم

مفهوم آموزش

در لغت‌نامه دهخدا، آموزش عبارت است از عمل آموختن و تعلیم دادن. هم‌چنین آموزش به معنی آموختن، یاددادن و تعلیم و تربیت است. بنا به تعریف، تربیت مترادف ترکیه و هدایت می‌باشد. درحالی‌که تعلیم به مفهومی اطلاق می‌شود؛ که شامل فعالیت‌های دستگاه آموزشی است؛ که علامه طباطبایی آن را یکی از شئون پیامبر اسلام (ص) می‌داند. تعلیم، هدایت و ارشاد ذهن فراگیر، به وسیله معلمی آگاه است؛ تا مطالبی را که فراگیری آن‌ها برای دانش‌آموز دشوار است، راحت‌تر بیاموزد؛ بنابراین، تعلیم آسان کردن راه و نزدیک کردن مقصد است.

در تعریف فوق، ارکان و عناصر تعلیم و تربیت که عبارت‌اند از: هدف، روش، معلم، دانش‌آموز و مواد آموزشی توجه شده است. هم‌چنین مشخص شده است؛ که هدف تعلیم و تربیت رسیدن به غایت مطلوب است. معلم با نشان دادن راه و هدایت دانش‌آموز، زمینه را برای رسیدن و رساندن او به هدف فراهم می‌سازد؛ هدفی که به خواست گروه و جامعه محدود نیست. مسئولیت معلم، انتقال معلومات نیست؛ بلکه کمک و راهنمایی فراگیران است که راه و مقصد نهایی را نشان می‌دهد. دانش‌آموز و طلبه نیز عنصر مهم در تعلیم و تربیت تلقی

می‌شود. توان و استعداد یادگیری به سنّ و طبقه خاصی محدود نشده است. موادّ آموزشی به صورت مطلق و عام ذکر شده، همه علوم، فنون، تجربه‌ها و رفتارها را دربرگرفته است. از مجموع نوشتار فوق چنین دریافت می‌شود؛ که روش تعلیم و تربیت در اسلام، هدایت و تسهیل راه و نزدیک ساختن مقصد است و معلّم راهی را ایجاد نمی‌کند؛ بلکه به دانش‌آموز کمک و او را راهنمایی می‌کند. در این رویکرد، بر لزوم آگاهی و خبرگی معلّم تأکید و شرط هدایت و تحقّق تعلیم و تربیت عنوان شده است.

آموزش پیش از اسلام

قدیمی‌ترین مدرسه ایران مربوط به اواخر هزاره دوّم پیش از میلاد است؛ که در شهر شوش کشف شده است. از دوره مادها با توجه به نبود خط، اثر مکتوبی در دست نیست. در دوره هخامنشیان، دبیرخانه‌هایی وجود داشت؛ که به ثبت امور مملکتی می‌پرداختند. در این دوره دو دیوان وجود داشت؛ که آن را به خط میخی و آرامی مکتوب کرده‌اند. شواهد تاریخی نشان می‌دهد، مدرسه عالی طب در مصر با حمایت و کمک‌های مالی داریوش تأسیس شد.

بررسی حضور مدارس در دوره‌های تاریخی پیش از اسلام

از ویژگی‌های آموزش در دوره پارتیان اطلاعاتی در دست نیست. در دوره ساسانیان (۲۶۶ - ۶۳۷ میلادی) جامعه ایران درصدد تربیت شهروندی مذهبی و وطن‌پرست بود. به دلیل طبقاتی بودن جامعه، آموزش و تعلیم، به طور خاص به اشراف و ثروتمندان تعلق داشت. از طرفی دیگر آموزش‌های اخلاقی در معابد زرتشتی و آموزه‌های رفتاری در آگوارها برای عموم مردم ارائه می‌شد. در عهد ساسانیان، از شیوه معماری کاخ‌ها برای مدارس و مراکز آموزشی استفاده می‌شد. مدرسه جندی شاپور در این دوره در زمینه پزشکی و فلسفه از شهرت بسیاری برخوردار است. در این رابطه حتی دانشگاه جندی شاپور نیز نشانه عظمت علمی و فرهنگی ایران باستان نیست؛ چرا که این دانشگاه را علمای مسیحی که از لحاظ مذهب و نژاد به حوزه روم (انطاکیه) وابستگی داشتند، اداره می‌کردند. روح این دانشگاه مسیحی رومی بود، نه زردشتی ایرانی. البته این دانشگاه از نظر جغرافیایی و از نظر سیاسی و مدنی جزء ایران و وابسته به ایران بود، ولی روحی که این دانشگاه را به وجود آورده بود، روح دیگری بود که از وابستگی اولیای این دانشگاه به حوزه‌های غیر زرتشتی و خارج از ایران سرچشمه می‌گرفت، هم‌چنان که برخی مراکز علمی دیگر در ماوراءالنهر بوده که تحت تأثیر و نفوذ بودائیان ایجاد شده بود.

آموزش در اسلام

پیامبر (ص) نخستین معلّم مسلمان بود، ولی نوع تعلیم و آموزش او «آموزش بزرگسالان» و به اصطلاح «اکابر» محسوب می‌شد و شاگردان او همیشه باسواد نبودند. بسیار اتفاق می‌افتاد که دو تن از یارانش که در مجالس در کنار او می‌نشستند؛ یکی از آنان آن چه می‌شنید و دریافت می‌داشت، کلمه به کلمه می‌نگاشت و دیگری بر حافظه خود تکیه می‌کرد. به علت نبودن دانش خواندن و نوشتن، پیامبر در اوایل ناگزیر به انجام چنین روش آموزشی بودند. پیامبر اگرچه «امّی» بودند، ولی، مشوّق خستگی ناپذیر آموزش بودند و از هر فرصتی برای مبارزه با بی‌سوادی بهره‌برداری می‌کردند. چنان‌که بعد از جنگ بدر هر اسیری که قادر به پرداخت «فدیه» خون بها نبود و خواندن و نوشتن می‌دانست، با تعلیم ده تن از مسلمانان آزاد می‌شد.

این نخستین بار بود؛ که در جهان آموزشگاه بزرگسالان دایر گشت و این افتخار بزرگ در تاریخ جهان به نام مسلمانان ثبت شد، پیامبر جهاد مقدّس پیکار با بی‌سوادی را از خانه خویش آغاز فرموده بودند. مسجدی به نام «مسجد آدینه» ساخت؛ که حسن بصری عالم معروف دینی مدّت‌ها در آن جا سرگرم تدریس و تعلیم بود.

در شیراز نیز مساجدی به همین نام وجود داشته که حلقه‌های علمی در آن تشکیل می‌شد و این سنت پسندیده هم چنان‌که «ابن بطوطه» جهانگرد معروف می‌گوید، تا قرن هشتم ادامه داشته و خود ابن بطوطه نیز همین که به شیراز رسید، در جامع این شهر در درس حدیث حاضر شد. نیشابور که یکی از مراکز مهمّ سیاسی و علمی خراسان بود از این‌گونه مساجد بزرگ که برای آموزش و پرورش از آن‌ها استفاده می‌شد، مانند «جامع منیعی» و «مسجد مطرزی» و «مسجد قدیم» فراوان داشت.

■ دوره‌های تاریخی شکل‌گیری مدارس

ردیف	دوره زمانی	رویکرد آموزشی قالب
۱	تا قرن چهارم	آموزش به شیوه سنتی و در مساجد و مکتب‌خانه‌ها.
۲	سلجوقی	تحول در شیوه آموزش. تأسیس مدارس و نظامیه‌ها.
۳	ایلخانی	به لحاظ سازمان و نظام آموزشی از نظامیه‌ها پیروی کردند.
۴	تیموری	به لحاظ سازمان و نظام آموزشی از نظامیه‌ها پیروی کردند.
۵	صفوی	تحول در شیوه آموزش. آرایه مسائل روز و پاسخ به شبهات - آزادی دانشجو در انتخاب موضوع و استاد.

استمرار سنت تعلیم در مساجد

پس از پیامبر نیز سنت تعلیم و تربیت در مساجد، ادامه یافت. چنان‌که امام صادق علیه‌السلام اصحاب خویش را به تشکیل حلقه‌های علمی در مساجد سفارش می‌کردند و در مسجد الحرام، ابتدا ابن عباس (متوفی ۶۸) و بعد از او عطاء بن ابی رباح و بعدها، امام شافعی (متوفی، ۲۰۴) تفسیر و حدیث و فقه می‌گفتند.

بنا بر نقل نجاشی، حسن بن علی بن وشاء بَجَلی، از اصحاب امام رضا و از بزرگان شیعه گفته است؛ که من در مسجد کوفه نهصد «شیخ» را دیدم که جمله‌ی می‌گفتند: جعفر بن محمد بر ما حدیث گفت. فاصله آغاز سده دوم تا پایان سده سوم را می‌توان از درخشان‌ترین دوره‌های تعلیم و تربیت در مساجد شمرد. البته در همه مساجد فعالیت آموزشی جریان نداشت بلکه این امر منحصر به مساجد بزرگ شهرها بود. چنان‌که در مسجد الحرام، مسجد التنبی و نیز مساجد جامع شهرها آموزش عالی رواج و اهمیت فراوان‌تری داشته است، مثلاً در جامع منصور بین چهل تا پنجاه حلقه درس دایر بود. حتی با ایجاد مدرسه‌ها در قرن پنجم و گسترش آن‌ها، مسجد جنبه تعلیمی و تربیتی خود را از دست نداد.

شکوفایی آموزش در مساجد

دوره زمانی آغاز سده دوم تا پایان سده سوم هجری را می‌توان از درخشان‌ترین دوره‌های تعلیمات مسجدی دانست. دست‌آوردهای مسلمانان در مسائل مختلف علمی و ترقیات فکری در این دوره از تاریخ اسلام، موجب تأثیر قابل ملاحظه‌ای در ایجاد هوشیاری و جنبش علمی در مساجد شد. توجه دقیق به اجتماعات و تشکیل جلسات علمی در مساجد بزرگ و مشهور آن زمان آموزش داده می‌شده است. گواهی بر پویایی و باروری فکری و علمی قابل ملاحظه آن دوره از تاریخ اسلام است. در این جا به سابقه تاریخی برخی از مساجد و دانشگاه‌های اسلامی اشاره می‌کنیم: مسجد نبوی در مدینه - مسجد الحرام در مکه - مسجد کوفه - مسجد جامع دمشق نمونه‌هایی از آن می‌باشد.

بررسی آموزش در دوره‌های اسلامی

سلجوقیان

اوج مدرسه‌سازی در ایران در زمان سلجوقیان و به همت خواجه نظام‌الملک بوده است. از مدارس نظامیه نیز بنایی به جا نمانده تا بتوان کالبد فضایی آن‌ها را بررسی کرد. تنها مدرسه خرگرد را می‌توان نام برد؛ که کتیبه کوفی آن نام خواجه نظام را در بردارد و بر همین اساس گمان می‌رود که یکی از مدارس نظامیه باشد. گذار با توجه به بررسی‌هایی که بر روی ویرانه‌های آن انجام داده، این بنا را مدرسه‌ای چهار ایوانی معرّفی می‌کند؛ که محراب نیز دارد. گذار مدرسه دیگری را نیز مربوط به سلجوقیان می‌داند؛ که بر اثر کاوش‌های باستان‌شناسی در ری به دست آمده و آن نیز دارای محراب است؛ اما می‌توان گفت که از این بناها اثر چندانی به جا نمانده تا بتوان درباره آن‌ها قضاوت محکمی کرد. برای نمونه در مورد بنای خوارزمشاهی زوزن که آن نیز دارای محراب می‌باشد، نظریات مختلفی وجود دارد. گذار آن را یک مسجد می‌داند و برخی دیگر یک مدرسه و حتی یک مسجد. مدرسه می‌دانند. نیز تردیدهای فراوانی در مورد بنای ری و خرگرد وجود دارد. بنابراین شناخت کامل از این بناها نیازمند پژوهش‌های باستان‌شناسی و تاریخی بیشتر است. یک مدرسه در اصفهان شاید بتواند تا اندازه‌ای بیان‌کننده ویژگی‌های مدارس نظامیه باشد. البته این مدرسه نیز در زمان صفویه تغییرات بسیاری کرده است. مدرسه‌ای که با نام سلطان محمد سلجوقی (۵۱۱.۴۹۸ قمری) یا حاج حسن شناخته می‌شود. تمامی فضاهای آن آموزشی است و دارای فضای نیایشی نیست. طرح آن چهار ایوانی است، ولی ایوان‌ها نیز خود به دو طبقه تقسیم شده‌اند؛ که نشان دهنده مداخله‌های بسیار در کالبد بنا می‌باشد. هم‌چنین از مدرسه مستنصریه بغداد نیز شاید بتوان به چگونگی شکل ساختاری نظامیه‌ها پی برد، زیرا مدرسه مستنصریه را با طرح چهار ایوانی و به تقلید از نظامیه بغداد می‌سازند. دکتر احمد شبلی سال ۴۵۹ ه. ق را فصلی برجسته در تاریخ آموزش و پرورش اسلامی می‌داند و می‌نویسد: «در این سال نخستین مدرسه از رشته مدرسه‌هایی که خواجه نظام‌الملک، بزرگ وزیر سلجوقیان ساخته بود، در بغداد گشایش یافت. این مدرسه‌ها در جهان اسلام پراکنده شدند؛ تا آن‌جا که شهرها و روستاهای کوچک را همگام با مدرسه‌های بزرگ در مراکز استان‌ها در بر گرفتند. اساتید به زبان عربی که زبان رسمی تعلیم و تربیت در مدارس نظامیه بود تدریس می‌نمودند. مدرّسان درس را به دو روش سماع و امال برای شاگردان بازگو می‌کردند. در روش سماع، شاگردان گفته‌های استاد را با دقت زیاد به خاطر می‌سپردند. در روش امال استاد موظّف بود ضبط هر کلمه را با

دقت بگوید و شاگرد نیز دقیقاً تدریس را ثبت کند. در مدرسه نظامیه بغداد ابتدا دروس دین و حقوق، قرآن کریم، تفسیر، حدیث، فقه، کلام، و در مرحله بعد ادبیات، ادب عرب، زبان فارسی، صرف و نحو، شعر، خطابه، تاریخ، جرح و تعدیل در حدیث و در مرحله بعد دروس فلسفه، منطق و در نهایت علومات، حساب، تجربی و ریاضی شامل طب، جراحی، ریاضیات، مثلثات تدریس می‌شد. هندسه، نجوم، هیئت، طبیعی آموزش پزشکی عمدتاً در بیمارستان صورت می‌گرفت.

صفویان

زمانی که صفویان به قدرت رسیدند، اغلب مردم ایران اهل تسنن بودند. با به قدرت رسیدن شاه اسماعیل، بیشتر مردم ایران به مذهب شیعه روی آوردند. در دوره صفوی کتاب‌ها و رساله‌های متعددی به زبان فارسی ساده نوشته شد. با این اقدام، درک اصول دین و مسائل شرعی، از انحصار عربی‌دانان خارج شد و بسیاری از گروه‌های متوسط و پایین جامعه - که سواد خواندن و نوشتن فارسی داشتند نیز، توانستند از این اطلاعات استفاده کنند. در عصر صفوی پادشاهان به ساخت و تعمیر مدرسه و بناهای مذهبی توجه داشتند. پادشاهان صفوی در شهرهایی مشهد و قم نیز بناهایی احداث کردند. در آن زمان بزرگان و ثروتمندان هم، مسجد و مدرسه‌های زیادی ساختند. با رشد صفویان آثار فوق‌العاده‌ای در فرهنگ دینی و نفوذهای گسترده‌ای در زمینه آموزش به وجود آمد. تعلیم و تربیت و آموزش‌های دینی زمینه را برای گسترش آموزش مذهبی فراهم آورد و انگیزه اصلی آموزش برای قرب به پروردگار بود. هدف از تربیت این بود که دانش‌آموزان را معتقد به تشیع و علاقه‌مند به ائمه معصومین (ع) بارآورند. در این دوره‌ها چون ساختار قدرت، مردسالارانه و پدرشاهی است؛ تعلیم و تربیت دختران چندان مورد توجه نبود. آنچه روشن است در ایران عصر صفوی و تیموری، آموزش و پرورش دختران چندان مورد توجه نبوده است.

حیات در مدارس صفوی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده. قرارگیری ایوان و حجره‌ها در مدرسه مادرشاه رو به باغی پر درخت، گذر نهر فرشادی و درختان چنار در چهار باغچه گوشه‌های حیاط مدرسه و ترکیب رنگ‌های سبز درختان چنار و آبی فیروزه‌ای کاشی‌ها، فضای مناسب آموزش را به وجود آورده‌اند. حتی در برخی مواقع، به‌ویژه در فصل بهار به دلیل شرایط مساعد آب و هوایی، قسمتی از حیاط کارکرد مدرس به خود گرفته و استاد و طلبه‌ها کلاس درس خود را در آن جا برقرار می‌کردند. ضمن این‌که، با توجه به وجود شیوه مباحثه بین طلاب در آموزش صفوی، این فضا حتی محلی برای مباحثه درسی طلاب در مواقع خوش آب و هوای سال بوده

است. این رویه در مدارس علمیه معاصر بین طلاب مرسوم بوده و در گوشه و کنار حیاط، روی سگوها، ایوان جلوی حجره‌ها و روی لبه حوض محلی برای مباحثه طلاب بعد از کلاس درس را فراهم می‌آورده است.

پیدایش آموزش در مساجد و مسجد- مدرسه‌ها در ایران

فعالیت‌های آموزشی، از جمله آموزش خط و کتابت، از همان آغاز گسترش اسلام در مساجد صورت گرفته بوده و زمان پرداختن بدان به نحوی بود که موجب بروز اشکال در فعالیت‌های عبادی نمی‌شد. برخی از علما حتی در منزل خود به تدریس می‌پرداختند، اما گسترش فعالیت‌های متنوع آموزشی و مذهبی موجب شد؛ که مراکز خاص دیگری برای آموزش علوم مذهبی و سایر علوم مربوط با آن شکل گیرد. بیت الحکمه، یکی از نخستین مراکز علمی و فرهنگی بود؛ که گویا در اوایل قرن سوم هجری قمری در بغداد تأسیس شد. بغداد در این دوره از مراکز مهم علمی به شمار می‌رفت، گفته‌اند که در بازار شهر حدود یک صد دکان کاغذ فروشی (وراقی) و صحافی وجود داشت. با وجود آن‌که واژه مدرسه در اشعار دعبل خزاعی، شاعر قرن دوم هجری قمری، به کار رفته است. اما اطلاع روشنی از این‌که ساختار مستقلی به نام مدرسه نیز در آن دوره شکل گرفته باشد در دسترس نیست. در اواخر قرن سوم هجری قمری، به تدریج مراکزی با عنوان «دارالعلوم» از سوی علما و امرا تأسیس شد و تفاوت عمده آن‌ها با کتابخانه‌ها در این بود که نه تنها برای امر تعلیم، بلکه برای اقامت طلابی که بعضاً از شهرهای دور، راهی مرکزی علمی می‌شدند، تسهیلات و از جمله اقامتگاه‌هایی در نظر می‌گرفتند. با طراحی و احداث مسکن‌های ساده، آن‌هم در کنار فضاهای آموزشی، نوع ویژه‌ای از آموزشگاه‌ها که تلفیقی از سکونتگاه و فضای آموزشی بود، شکل گرفت و به تدریج الگوی طراحی مدرسه‌های علمیه گردید و تکامل یافت. گویا از اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری قمری بود؛ که مکان‌هایی به نام مدرسه ساخته شد و در همین دوره است؛ که احداث مدرسه‌ای را در امل به ناصر کبیر (متوفی، ۳۰۴ ه.ق) و نیز داعی صغیر که از فرمانروایان علوی این خطه بودند نسبت داده‌اند. در قرن چهارم هجری قمری، چندین مدرسه در قلمرو حکومت غزنویان و نواحی دیگر ساخته شد که در آثار تاریخی و ادبی بدان‌ها اشاره شده است. اما اثری از ساختمان هیچ یک باقی نمانده است؛ تا بتوان به خصوصیات معماری آن‌ها پی برد. اسنادی از دو مدرسه متعلق به دوره سلجوقی وجود دارد؛ که نشان می‌دهد طرح نخستین مدرسه‌ها با الهام از طرح‌های خانه‌های درون‌گرا بوده؛ که بعدها دچار دگرگونی‌هایی نیز شده است. از مدارس نظامیه، ساخته‌شده خواجه نظام‌الملک طوسی که از نخستین مدرسه‌های

بزرگ و سازمان یافته به شمار می‌آید نقشه‌ای باقی نمانده است، در حالی که مدرسه مستنصریه بغداد (ساخته قرن هفتم هجری قمری) هنوز باقی است. به ظن قوی، به هنگام احداث بنای مذکور، مدرسه نظامیه بغداد نیز مورد استفاده بود، لذا با عنایت به پیشینه مدارس نظامیه و ویژگی‌های معماری آن‌ها، قاعدتاً باید مدرسه مستنصریه را با الهام از خصوصیات معماری مدرسه نظامیه ساخته باشند. در مدرسه‌های ساخته شده تا دوره ایلخانان، متناسب با شرایط، امکانات و نیازها، از یک فضای ساده هم به عنوان مسجد استفاده می‌شد. اما از دوره ایلخانان و به خصوص از دوره تیموریان و بعد از آن به تدریج در مدارس که دارای طرحی معمارانه بودند و نیز در بسیاری از مدرسه‌های بزرگ، فضای خاصی را به مسجد اختصاص می‌دادند؛ که این فضا غالباً به شکل گنبدخانه‌ای (و در مواردی به صورت شبستانی) بود که در گوشه‌ای از بنا (به ویژه در مدارس دوره تیموری) یا در امتداد یکی از محورهای تقارن آن (بیشتر در دوره صفویه) بنا می‌شد. این فضا به دلیل برخی خصوصیات ساختاری، از جمله؛ وسعت، به گونه‌ای نبود؛ که همیشه آن را به عنوان مسجد عمومی مورد استفاده قرار دهند. ولی البته از مساجد واقع در بعضی مدارس بزرگ (مانند مسجد مدرسه چهارباغ در اصفهان یا مسجد مدرسه امام خمینی (سلطانی) در کاشان) در اوقات و ایام ویژه برای برگزاری نماز یا سایر فعالیت‌های عام مذهبی به صورت‌های عمومی نیز استفاده می‌شد. اما از طرفی زمان و نحوه استفاده از این مساجد غالباً به گونه‌ای نبود؛ که آرامش فضای مدرسه را مختل و یا درس و بحث طلاب علم را با اشکال مواجه نماید. به این ترتیب از قرن چهارم هجری قمری به بعد، مدرسه به عنوان فضای نسبتاً مستقل آموزشی مورد استفاده قرار می‌گرفت.

در دوره صفویه مسجد جامع بزرگی در فرح‌آباد ساری ساخته شد؛ که با توجه به قرائن می‌توان آن را یکی از نخستین مسجد-مدرسه‌ها در ایران به شمار آورد. در این بنا، جبهه سمت قبله به فضای اصلی مسجد یعنی؛ گنبدخانه و شبستان، و سه جبهه دیگر به حجره‌های طلاب اختصاص یافته است. ساختار این بنا و توزیع فضایی فعالیت‌ها در آن به گونه‌ای است؛ که از لحاظ ساختمانی و کاربردی، آن را می‌توان «مسجد-مدرسه» نامید؛ چرا که هر یک از فضاهای مختص مسجد و یا مدرسه، آن قدر گسترده است؛ که به نظر می‌رسد هر دو فضا در نظر کارفرما و طراح بنا اهمیت کمابیش برابر و همسانی در آن داشته است، و به همین مناسبت هر دوی این فضاها را می‌توان جزء «فضاهای اصلی» مجموعه به شمار آورد. به عبارت بهتر هیچ یک از این دو فضا را نمی‌توان نسبت به دیگری، جنبی یا فرعی دانست. درباره چگونگی تکوین و زمان دقیق طراحی و احداث این نوع بنا در ایران، هنوز بررسی‌های کافی صورت نگرفته است. اما به

نظر می‌رسد؛ که نوع طرّاحی و ساختمان مسجد مدرسه‌ها در ایران با نحوه بنای آن‌ها در قلمرو گورکانیان در هند، بی‌ارتباط نبوده است؛ و چنان‌که برای نمونه، نقشه‌های دو مسجد مدرسه «سردار» در قزوین و مسجد مدرسه «خیرالمنزل» در دهلی مقایسه شوند؛ آشکار می‌گردد؛ که برخی ویژگی‌های مدرسه «سردار»، در بعضی موارد از شیوه طرّاحی مسجد مدرسه «خیرالمنزل» اقتباس شده است.

ارتباطات فرهنگی و هنری متقابل ایران و هند در دوره صفوی و گورکانی و تداوم آن تا عهد قاجار، امکان تبادل تجربیات فرهنگی را فراهم آورده بود، چنین به نظر می‌رسد؛ که برخی از خصوصیات مهم معماری مساجد جامع دوره قاجار از شیوه طرّاحی مساجد جامع گورکانی اقتباس شده است. به هر ترتیب، دوره اوج توجه به احداث مسجد-مدرسه را عصر قاجار باید دانست، و بیشترین شمار این نوع بنا نیز در تهران، یعنی پایتخت آن روزگار ساخته شد.

ماهیت مسجد-مدرسه

«مسجد-مدرسه»، نوعی فضای معماری است؛ که کارکردهای اصلی مسجد و مدرسه را توأمان دارد و از لحاظ کالبدی نیز فضاهای اختصاص یافته بدان از اهمیت کمابیش مشابه و متعادل نسبت به یکدیگر برخوردار است. در متون تاریخی از این نوع بناها با عناوینی نظیر «مسجد»، «مدرسه» و یا غالباً «مسجد و مدرسه» یاد شده است.

انواع مسجد-مدرسه‌ها

انواع مسجد-مدرسه‌ها را به لحاظ کالبدی می‌توان به چهار گروه زیر طبقه‌بندی کرد:

۱- گونه‌ی نخست، مسجد-مدرسه‌هایی هستند؛ که در آن‌ها جبهه رو به قبله به مسجد و سه جبهه دیگر به حجره‌های مدرسه اختصاص یافته است؛ مانند مسجد-مدرسه مروی در تهران. در برخی از این نوع مسجد-مدرسه‌ها، معمولاً فضاهای بهداشتی و وضوخانه را در گوشه‌ای از مسجد و در نزدیکی گنبدخانه یا شبستان می‌ساختند؛ تا کسانی که از بیرون بنا برای اقامه نماز مراجعه می‌کنند، ناگزیر از رفتن به درون صحن و ایجاد اخلاص در زندگی آرام طلب نباشند.

۲- گونه دوم، بناهایی هستند؛ که در آن‌ها دو جبهه رو به قبله و جبهه مقابل آن به مسجد و دو جبهه تقریباً شرقی و غربی به مدرسه اختصاص یافته است. مسجد-مدرسه آقا محمود و

معیّرالممالک در تهران از این‌گونه به شمار می‌رود. در این بناها، تداخل فعالیت‌ها با یکدیگر و آمد و شد افراد به داخل صحن به گونه‌ای بود؛ که آرامش فضای زندگی و آموزشی طلاب، به طور کامل حفظ نمی‌شد.

۳- گونه سوم شامل نوعی بناست؛ که طبقه همکف به مسجد و طبقه فوقانی به مدرسه اختصاص می‌یافت؛ مانند مسجد- مدرسه سید در اصفهان. در این‌گونه بناها، دو جبهه صحن کاملاً به مسجد و دو جبهه دیگر به دو شبستان کوتاه در طبقه همکف اختصاص یافته و حجره‌هایی نیز در بالای دو حجره اخیر طراحی و ساخته می‌شده است. هم‌چنین در جلو حجره‌های هر یک از دو جبهه مزبور، دو مهتابی قرار داشت، ولی اصولاً این طرح به لحاظ کاربری برای فضای آموزشی چندان مناسب نبود و به سبب در معرض دید بودن طلاب، مهتابی‌های جلوی حجره‌ها محل‌های آرامی برای استراحت و آموزش و مباحثه طلاب به شمار نمی‌آمدند.

۴- گونه چهارم طراحی فضای مسجد- مدرسه، شامل نوعی بناست که طبقه همکف به مسجد و طبقه زیرین به مدرسه اختصاص می‌یابد. این طرح، به شکل خاصی، در مسجد- مدرسه آقابزرگ در کاشان قابل ملاحظه است. قرار گرفتن فضای آموزشی در طبقه زیرین، که دارای حیاطی سبز و آرام است، موجب پدید آمدن فضای مناسبی برای طلاب می‌شود. هم‌چنین وجود پنجره‌های ارسی و دالان‌های دو سوی حجره‌ها که راه دسترسی به آن‌ها از طریق همین دالان‌ها تأمین می‌شود، امکان حفاظت فضای درونی حجره‌ها را از دید عابران به خوبی فراهم آورده است.

مدارس در دوره بعد از اسلام در ایران

در منابع مدون موجود در زمینه استخوان بندی و ساختار فضایی شهرهای سنتی ایران و شناخت عناصر معماری ایرانی، شهر و بخش‌های آن در دو دسته زمانی مورد بررسی قرار می‌گیرند: قبل از اسلام و بعد از اسلام تا قبل از حکومت قاجاریه. تمامی نویسندگان نوشته‌های بازه زمانی اول یا از وجود عنصری اجتماعی با عملکرد آموزشی به هر شکلی نامی نبرده‌اند و یا در تحقیق خود از نبود منابع کافی و در دسترس جهت شناخت مکانی که این عملکرد را داشته باشد، اذعان کرده‌اند. در هر صورت آن‌طور که از متون تاریخی برمی‌آید، نظام آموزشی در این دوران متکی بر آموزشی خصوصی از استادی است؛ که خانواده برای دانش‌آموز در نظر می‌گرفته است. مکان این فعالیت

در خانه شخصی عنوان شده است. اما در دوران بعد از اسلام، مدرسه به شاخصه‌ای اجتماعی تبدیل می‌شود؛ که بعد از مسجد، به مهم‌ترین بنای عمومی از ساختمان‌های درون شهری تبدیل می‌گردد. این مرکز عمومی در کنار سایر مراکز جمعی در هسته مرکزی شهر یعنی بازار نقشی مهم در شکل‌گیری سیمای شهر به عهده می‌گیرد. البته در این دوران نیز تدریس تا قبل از به وجود آمدن نظام آموزشی جدید، اکثراً در مساجد و اماکن مذهبی و متبرکه و یا در خانه یکی از بزرگان و علمای دین انجام می‌گرفت و فضای آموزشی برای عموم وجود نداشته است.

این‌گونه روش تدریس در سطوح مقدماتی خواندن الفبا و قرآن که حکم مدرسه ابتدایی و راهنمایی را داشته ادامه می‌یابد و به مکانی که امر آموزش در آن اتفاق افتاده است؛ خانه ملا، بالاخانه، سرکوجه و ... مکتب‌خانه اطلاق می‌شد، اما مدرسه به شکل خاص که در دو سطح آموزش مقدماتی و خارج عمل می‌کرده به دلیل شرایط خاص محضلان فضاهای متعددی را به خود اختصاص می‌دهد؛ که به شکل عمده، دو بخش آموزش و اسکان دانش‌آموختگان را پوشش می‌داد. در نظام جدید تعریف شده در این دوران، همه حرکت‌های ارتباطی بنا به نحوی به حیاط منتهی می‌شود و از نظر کارکردی با تقسیم مسیره‌ها، ارتباط بین فضاهای اصلی و سایر فضاها میسر می‌گردد. از نظر انتظام فضایی، استاد پیرنیا ترکیب فضایی مدارس را این‌گونه توصیف می‌کند: یک حیاط درون‌گرا برای تمرکز حواس و حجره‌ها و ایوان‌هایی که دور آن قرار می‌گرفتند. در این دوران، قدیمی‌ترین بنای مدرسه موجود در ایران، مدرسه فخریه سبزواری ساخته شده در زمان دیلمیان و زیباترین آن‌ها مدرسه غیاثیه خرگرد در زمان تیموریان، مدرسه خان شیراز و مدرسه چهارباغ اصفهان هر دو در زمان صفویان دانسته می‌شود.

نمونه‌هایی از مدارس تاریخی ایران

مدرسه فخریه

سبزواری، به‌عنوان بزرگ‌ترین شهر استان خراسان رضوی پس از مشهد یکی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین مراکز دانشگاهی، فرهنگی، مذهبی و تاریخی شمال شرق کشور به شمار می‌آید؛ که با وجود چنین جایگاهی از شاخص‌ترین نمادهای تاریخی و علمی در ایران محسوب می‌شود. یکی از جلوه‌های قدمت فرهنگی و علمی این شهر، وجود قدیمی‌ترین مدرسه ایران، در دوران پس از اسلام است. مدرسه قدیمی فخریه سبزواری بنایی است؛ که در قرن ۴ هجری در دوره دولت شیعه دیلمی ساخته شده و بدین ترتیب قدمت آن حتی از مدارس نظامیه در شهرهای مختلف ایران

که در قرن ۵ هجری و در دوره سلجوقیان تأسیس گردیده، بیشتر است. نام این مدرسه از نام فخرالدوله دیلمی یکی از حاکمان شیعه مذهب دیلمی است، گرفته شده و اینک از بنای قدیمی و اصلی این مدرسه، دو حجره و یک راهرو، دست نخورده باقی مانده است.

■ مدرسه فخریه

مدرسه غیاثیه

مدرسه غیاثیه یکی از آثار تاریخی استان خراسان رضوی است؛ که در حاشیه جنوبی روستای خرگرد در فاصله ۵ کیلومتری شهر خواف و در نزدیکی مرز افغانستان قرار دارد. مدارس نظامیه جزو مدارس زنجیره‌ای است؛ که به همت خواجه نظام الملک توسی، دیوان سالار بزرگ عصر سلجوقی پا گرفت و در شهرهای مختلف ایران مانند نیشابور، اصفهان، خرگرد و بغداد شعبه داشت. افرادی چون امام محمد غزالی، حکیم عمر خیام یا سعدی شیرازی، جملگی از شاگردان یا استادان مدارس نظامیه بوده‌اند. این مدرسه چهارگوش، ۴ ایوان دارد که دهانه هر ایوان آن ۴٫۵ متر و ارتفاع آن‌ها ۱۱ متر می‌باشد. در گوشه‌های صحن مرکزی، اتاق‌های گنبددار وسیعی است؛ که جهت تدریس مدرّسان ساخته شده است. پیرامون صحن ۳۲ حجره غرفه‌دار در دو طبقه ایجاد شده است. ورودی سردر آن به محوطه گنبددار باز می‌شود و در طرفین آن ۲ اتاق گنبددار دیگر است؛ که به دو مناره مدور در دو گوشه بنای مرتفع مدرسه که با سردر بلند آن هماهنگی دارد، متصل می‌شود. بر اساس کتیبه موجود در کناره ایوان ورودی مدرسه، این بنا

در سال ۸۹۶ هجری قمری به دستور خواجه غیاث‌الدین پیر احمد خافی؛ وزیر سلطان شاهرخ بهادر تیموری بنا شد و به همین دلیل به «غیاثیه» مشهور گردید. این بنا نماینده کامل معماری دوره تیموریان است؛ که به سبک آذری ساخته شده است. معمار این مدرسه استاد قوام‌الدین شیرازی بود؛ که در حال کار روی بنا فوت کرد و کار نیمه تمام وی را برادرش غیاث‌الدین شیرازی که مجموعه گوهرشاد و هرات را نیز ساخته، کامل کرد. مدرسه غیاثیه در دوران شکوهش از بهترین دانشگاه‌های اسلامی بوده است.

■ مدرسه غیاثیه

مدرسه دودر

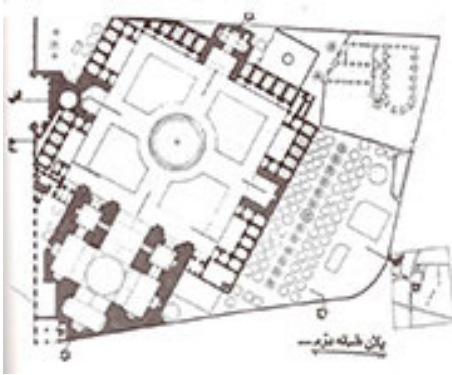
یکی از زیباترین و اصیل‌ترین نمونه‌های معماری عصر تیموری که توسط یکی از فرماندهان تیموری به نام غیاث‌الدین و در دوران سلطنت میرزا شاهرخ ساخته شده، مدرسه دودر است و به این دلیل به دو در مشهور است؛ که دو در ورودی در شرق و غرب بنا وجود داشته است. مکان اولیه ساخت این بنا در کنار بازار قدیمی زنجیر بوده و در حال حاضر در مرکز مجموعه اماکن حرم مطهر رضوی قرار دارد. از ویژگی‌های معماری این مدرسه دو گنبد به رنگ آبی آسمانی در سمت جنوب غربی و شرقی مدرسه است که در زیر گنبد جنوبی مدفن بانی مدرسه قرار دارد. این بنا در مقابل مدرسه پریزاد و نزدیک مسجد گوهرشاد است.

■ مدرسه دودر

مدرسه سپهسالار

مدرسه سپهسالار که مسجدی نیز ضمیمه آن است و اکنون دانشگاه شهید مطهری خوانده می‌شود، یکی از معتبرترین حوزه‌های علوم دینی در تهران به شمار می‌آید و از نظر معماری نیز، سترگ‌ترین ساختمان مذهبی دوره قاجار است. ساخت این مدرسه در اواسط دوره ناصرالدین‌شاه قاجار توسط میرزا حسین خان مشیرالدوله سپهسالار، صدراعظم شاه آغاز شد؛ اما به علت مرگ او، به همت برادرش تکمیل شد. مهندس طراح مدرسه مهدی خان ممتحن‌الدوله شقاقی و معماری آن برعهده افرادی مثل استاد حسن قمی، حاج ابوالحسن معمارباشی و جعفرخان معمارباشی کاشی بوده است. این عده در ساخت مدرسه سپهسالار از یک سو به مدارس بزرگ دوره صفویه مانند مدرسه چهارباغ اصفهان نظر داشته‌اند و از دیگر سو، از مساجد بزرگ شهر استانبول الهام گرفته‌اند. البته تزیینات مدرسه و شبستان مسجد آن تا سال‌ها پس از دوره ناصرالدین‌شاه ادامه داشت. مدرسه سپهسالار به دلیل مجاورت با ساختمان مجلس شورای ملی ایران شاهد حوادث سرنوشت‌ساز در تاریخ معاصر ایران مانند به توپ بستن مجلس توسط محمدعلی‌شاه قاجار بوده و از مناره‌های آن به عنوان سنگر آزادی خواهان استفاده شده است. هم‌چنین بسیاری از حلقه‌های مهم درس و بحث دینی و فلسفی در این مدرسه تشکیل می‌شده و بزرگانی چون؛ آیت‌الله سید حسن مدرس، تولیت آن را برعهده داشته‌اند. از این گذشته، اولین فرهنگستان زبان فارسی نیز در مدرسه سپهسالار برپا شد.

■ مدرسه سپهسالار

مدرسه چهارباغ

مدرسه چهارباغ اصفهان که مدرسه سلطانی و مدرسه مادر شاه نیز خوانده می‌شود، توسط آخرین شاه سلسله صفویه یعنی شاه سلطان حسین ساخته شد و چون مادر شاه املاک و مستغلات فراوانی را وقف آن کرد، به مدرسه مادر شاه معروف شد. حتی خود شاه سلطان حسین نیز در این مدرسه به تحصیل علوم دینی اشتغال داشت و اکنون حجره‌ای را در مدرسه نشان می‌دهند؛ که گفته می‌شود، حجره مخصوص او بوده است. این مدرسه را باید آخرین درخشش معماری عصر صفوی و یکی از شاهکارهای معماری ایران طی ۴۰۰ سال گذشته به شمار آورد. مدرسه چهارباغ به شیوه مساجد بزرگ ایرانی به شکل چهار ایوانی ساخته شده و علاوه بر صحن بزرگ، یک گنبد بلند و دو مناره در دو سوی ایوان قبله دارد. تزیینات به کار رفته در این مدرسه خصوصاً کاشی کاری‌های آن بسیار نفیس هستند و آن را به یک موزه تمام عیار مبدل کرده‌اند (محمدعلی موسوی فریدنی، ۱۳۷۸).

■ مدرسه چهارباغ